

Pregledni rad

*Dragan Lj. TANČIĆ**

Institut za srpsku kulturu – Priština, Leposavić

*Petar D. TANČIĆ***

METODOLOŠKI PROBLEMI DEFINISANJA ANKETE KAO METODE I TEHNIKE ISPITIVANJA U DRUŠTVENIM I POLITIČKIM NAUKAMA***

Apstrakt: Na osnovu uvida u naučni fond iz oblasti metodologije društvenih i političkih nauka, nesporno je da postoje dva opšta pristupa shvatanja ankete. S jedne strane imamo shvatanja koja pod anketom podrazumevaju naučni metod, počev od Mozera i drugih autora, a s druge strane imamo shvatanja koja pod anketom podrazumevaju samo jednu od tehnika naučne metode ispitivanja.

Cljučne reči: metodologija, naučni metod, ispitivanje, tehnike naučne metode, upitnik.

MOZEROVA SHVATANJA ANKETE

Na početku ovog rada, pre svega se moramo osvrnuti na jednu bitnu činjenicu koja se tiče razmatranja nekih metodoloških pitanja i problema u vezi sa anketom. Naime, određena shvatanja u metodologiji u okviru teme ovog naučnog rada, koja su i sada posle 60 godina aktuelna i naučno i društveno značajna istakao je C. A. Mozer, davnih 50-tih godina prošlog veka u svojoj naučnoj monografiji pod nazivom *Metodi anketiranja u istraživanju društvenih pojava* (Mozer 1962). Mozer je naglasio da su interesovanja za empirijska i metodološka pitanja u društvenim naukama (i u to vreme, prim. autora), a posebno u sociologiji bila veoma velika, što je i danas slučaj. Naglašena interesovanja za ta pitanja u društvenim naukama (takodje u to vreme, prim. autora) bila su opažena u zemljama različitog društvenog uređenja, koja su bila diktirana mnoštvom zajedničkih pitanja

* vanredni profesor, naučni saradnik, dragan_tancic@yahoo.com

** politikolog, deimos.cod@yahoo.co.uk

*** Rad je napisan u okviru projekta *Materijalna i duhovna kultura Kosova i Metohije* (ev. br. 178028), koji je odobrilo i finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

od naučnog i praktičnog značaja, a posebno trima okolnostima. Prvo, činjenicom provladavanja shvatanja da društvene nauke, ukoliko žele da sačuvaju istinski dignitet nauke, moraju predstavljati jedinstvo praktičnog i teorijskog aspekta, jedinstvo konkretnog i aspektnog rada. Drugo, spoznajom da je dalji razvitak društvenih nauka, gde posebno mislimo na sociologiju, nemoguć bez praktičnih istraživanja procesa svih sfera društvenog života. Treće, činjenicom sve izrazitijeg prihvatanja stava da društvena istraživanja imaju ne samo značajnu teorijsku vrednost, već isto tako i veliku praktičnu, društveno-ekonomsku, političku i kulturnu vrednost, u tom smislu što postignuti rezultati služe društvenim organima i institucijama kao naučni instrumenti pri donošenju određenih mera u vršenju pojedinih zahvata u raznim područjima društvenog života (Mozer 1962: V).

Mozer takodje ističe i problem metoda u naukama, kako u prirodnim tako i u društvenim, koji se postavljao kroz istoriju, a posebno u prelaznim epohama iz jednog društvenog sistema u drugi, u filozofiji i prirodnim naukama. Isti autor je istakao Dekartov značaj za modernu filozofiju i prirodne nauke koji je bio naglašeniji u metodološkom nego u sistemsko-teorijskom pogledu i to u „revoluciji oruđa posmatranja i eksperimenta, tj. u razvitku posebnih metoda i tehničkih instrumenata naučnih istraživanja (Mozer 1962: VI). Iz samog naslova Mozerove knjige (*Metodi anketiranja u istraživanju društvenih pojava*) uočava se njegov pristup ka određivanju ankete kao metode. To se posebno naglašava u glavi deset citirane knjige, gde Mozer pod metodama prikupljanja podataka određuje i poštanske upitnike i ističe da se metod upitnika već nekoliko godina „mnogo kritikuje zbog teškoća da se tim putem obezbede adekvatni odgovori [...] teškoće su najviše upotre ozbiljne, one ne bi trebalo da nas spreče da uvidimo prednosti ovog metoda“ U daljem tekstu autor navodi da „nema sumnje da je poštanski upitnik uopšte brži i jevtiniji od svih drugih metoda“ (Mozer 1962: 229), pri čemu navodi i nedostatke metoda poštanskih upitnika: pitanja moraju biti laka i jednostavna, odgovori na upitnik moraju biti kao konačni, upitnik je nepodesan tamo gde se traže spontani odgovori, razni odgovori se ne mogu uzeti kao nezavisni, nema mogućnosti da se odgovor anketiranog lica dopuni zapaženjem (Mozer 1962: 230–232). Mozer u metode prikupljanja podataka svrstava i intervjuisanje, za koje smatra da je „najviše upotrebljavan metod prikupljanja podataka u društvenim naukama. Uopšte, to je nesumnjivo najprikladnija procedura, iako ona povlači za sobom razne vrste grešaka i pristrasnosti“ (Mozer 1962: 230–232).

Mozer navodi da „anketa može obuhvatiti raspon od studiranja nekoliko slučajeva do potpunog prebrojavanja, od pažljivo odabranih uzoraka do proizvoljnog broja dobrovoljaca“ (Mozer, 1962: 3–4). Prema navedenom autoru društvene ankete zahvataju četiri osnovna područja: demografske karakteristike, socijalnu okolinu, socijalne i ekonomske faktore ljudi. Društvena anketa kao

jedan od oblika empirijskog istraživanja može koristiti i uobičajno koristi više metoda i tehničkih instrumenata. Dva su bitna pitanja vezana za društvenu anketu: određivanje njenog položaja u sklopu metoda i instrumenata istraživanja i sagledavanje uloge ankete u empirijskim istraživanjima.

Društvena anketa se koristi u nekoliko različitih značenja:

- a) njome se označava poseban oblik odnosno proces empirijskog istraživanja,
- b) koristi se u smislu identifikacije sa prikupljanjem činjeničnih podataka,
- c) u smislu identifikacije sa pojmom empirijskog istraživanja uopšteno i
- d) u smislu identifikacije tog pojma sa posebnim metodom istraživanja.

Mozer takodje ističe da se treba podsetiti da su društvene nauke još uvek u početnom stadijumu poznavanja ljudskog ponašanja i poznavanja društvene sredine, te insistiranje na tome da sociolog ne treba da prikuplja činjenice dok nema određene hipoteze značilo bi podsticati arbitrarne hipoteze, što može biti isto tako loše kao i nediskriminatorno sakupljanje podataka. Sociolog treba da ankete posmatra kao put za istraživanje određenog područja sakupljanje podataka, kao i direktno o predmetu studija, i da se na taj način problemi dovedu u centar pažnje i ukaže na ona pitanja koja bi vredelo dalje istraživati.

FAIMENGOVA SHVATANJA

Fiamengo ističe da veliki stepen samostalnosti u odnosu na metode istraživanja, a posebno u odnosu na opšti metod i generalnu teoriju, imaju tehnički instrumenti upotrebljavani u empirijskim istraživanjima, odnosno da usvajanje tehnike empirijskih istraživanja nije povezano ili je vrlo malo povezano s obavezom i potrebom prihvatanja opšteteorijskih koncepcija kojima ta tehnika može biti prožeta. Pitanje od posebnog praktičnog i teorijskog značaja jeste određivanje granice tehničkih instrumenata i metoda kao takvih. U praksi se često za jedne iste postupke upotrebljavaju oba izraza: metod i tehnički instrument. Govori se o intervjuu kao metodu i kao instrumentu prikupljanja iskusvenih podataka, a isto tako i o anketi, uzorku, sociomateriji itd. Posebno to važi za anketu, čiju problematiku tretira delo C. A. Mozera *Metodi anketiranja u istraživanju društvenih pojmova*. Ta činjenica nužno traži osvrt na pitanje položaja, mesta i značaja anketa, odnosno anketiranja, kako u integraciji socioloških metoda tako i u istraživanju društvenih pojava. Po Fiamengu, dva pitanja su od bitnog značaja u osvetljavanju društvene ankete: a) određivanje njenog položaja u sklopu metoda i instrumenata istraživanja i b) sagledavanje njene uloge u empirijskim istraživanjima posebnih sastavnih elemenata od kojih zavisi njena validnost u praksi. On navodi da se pojam društvene ankete upotrebljava u nekoliko različitih značenja: a) njima se označava poseban oblik, odnosno proces empirijskih istraživanja, pri čemu se upotrebljavaju

razni konkretni metodi i empirijski instrumenti; b) on se upotrebljava u smislu identifikacije sa prikupljanjem činjeničnih podataka uopće i tome odgovarajućih metoda i instrumenata; c) u smislu identifikacije sa pojmom emirijskog istraživanja, uopšteno, pri čemu se podrazmeva kako prikupljanje činjeničnih podataka tako i njihova teorijska obrada; d) u smislu identifikacije toga pojma sa posebnom metodom istraživanja, odnosno empirijskim istrumentom ili pismenim upitnikom. Isti autor smatra da bi prvi način određenja pojma ankete i anketiranja najtačnije odgovarali upotrebi anketa u praksi, to jest da društvena anketa predstavlja jedan poseban proces ili oblik empirijskog istraživanja, a ne empirijsko-socijalno istraživanje (odnosno “social survey”) u celini, niti prikupljanje činjeničnih podataka u celini¹, niti pak samo metod intervju a ili upitnika. Ako tako postavimo određenje pojma društvene ankete, onda su za bliže njegovo oređenje od posebnog značaja tri sledeća pitanja: a) šta je cilj ankete, odnosno koje su faze naučnog rada njoj svojstvene; b) kojim metodima i posebnim instrumentima se obavlja proces anketiranja i c) šta može biti predmet društvenih anketa. Obično se smatra da se proces anketiranja završava prikupljanjem iskustvenih podataka, te da ona ima čisto deskriptivni karakter, a da pitanje eksplikacije dobijenih podataka nije imlicirano u tom procesu. Prvenstveno to jeste zadatak ankete, ali je, čini se, bilo pogrešno taj stav apsolutizovati. Iako je faza sakupljanja podataka bitni deo svake ankete, ona više ili manje prelazi i u eksplikativnu fazu rada, odnosno njome se ponekada želi postići upravo takav cilj. U tom smislu vredi istaći misao Mozera: „Ne sme se, ipak, smatrati da je cilj anketa bilo u sociološkom ili drugim istraživanjima uvek tako jasan. Mnoga ispitivanja su sračunata na to da objasne pre nego opišu. Njihova funkcija može biti i teoretska – da ispituju neku hipotezu koju sugerše sociloška nauka – ili strogo praktična – da utvrde uticaj raznih faktora na neku pojavu, faktora koji mogu biti prouzrokovani javnom akcijom. No, bilo o kom slučaju da se radi, cilj je objašnjavanje odnosa između određenog broja promenljivih. Treba podvući da prikupljanje činjenica ne može biti zamena za razmišljanje i istraživanje za radnim stolom i da je srazmena lakoća kojom se može ovladati tehnikom anketiranja samo još jedan razlog više da se dobro shvate i njihove granice i njihove mogućnosti. Empirijska israživanja društvenih pojava imaju dva temeljna zadatka: a) da prikupe dovoljnu množinu činjeničnog materijala i b) da pruže eksplikaciju tog materijala, odnosno da provere neku hipotezu. Upravo na bazi identificiranja tehničkog procesa anketiranja sa empirijskim istraživanjem u celini stvaraju se zaključci da se

1 U tom smislu čini nam se da je formulacija Milića: „Savremena anketa, taj svakako najčešći oblik istraživanja u današnjoj sociologiji, predstavlja, u stvari, kombinaciju metoda uzoraka s raznim tipovima intervju a ili upitnika“ (Milić 1958: 94) adekvatnija od Lukićeve: „Prikupljanje činjenica u sociologiji obično se naziva anketa“ (Lukić 1959: 181), mada se ni ona ne bi mogla u potpunosti prihvatiti.

empirijsko israživanje iscrpljuje u čisto sociografskom prikupljanju činjeničkih podataka i njihovoj deskripciji. Ako na toj fazi procesa ponekada i ostaju društvena empirijska istraživanja, onda to nije dokaz za karakter empirijskih istraživanja kao takvih, već to jednostavno potvrđuje da takva istraživanja gube svoj temeljni karakter. Ovde treba lučiti dva pojma: empirijsko istraživanje, gledano u jedinstvu svih faza rada, i anketiranje, posmatrano kao deo istraživanja, ali kao takav deo koji ne stoji sam za sebe, već je nužno uklopljen u proces empirijskih istraživanja kao širi pojam. Iako samo anketiranje predstavlja u stvari prvu fazu rada, anketa po svojoj prirodi prevazilazi tu fazu rada i nužno svojom prirodom tendira ka daljoj fazi. Štaviše, ako drugu fazu istraživačkog rada oduzmemo anketi, onda ona gubi svoj vlastiti smisao. To bi značilo ostati na poziciji identificiranja tehničkog procesa anketiranja sa ciljevima naučnog i praktičnog karaktera koji se žele ostvariti društvenom anketom. U tom smislu nema logičkog opravdanja stava razdvajanja anketiranja od naučne obrade rezultata ankete, iako ta obrada (eksplicacija) u strogom smislu reči prevazilazi sam proces anketiranja. Društvena anketa kao oblik empirijskog istraživanja može koristiti, i obično koristi, više posebnih metoda i tehničkih instrumenata. Van svake sumnje je da su temeljni instrumenti na kojima se ona zasniva intervju i upitnik, bilo da se oni zasnivaju na postupku slučajnog uzorka ili na statističkoj masi, što je ređi slučaj, što je i dalo izvesnu osnovu za identificiranje pojma ankete s pojmom intervjuja ili upitnika. No, jedna šire zamišljena društvena anketa može implicirati, i vrlo često implicira, kako razne posebne sociološke metode, kao na primer metod posmatranja, eksperimentalni i statistički metod, razne logičke metode analize i sinteze, tako i druge instrumente, kao na primer postupak analize sadržaja itd. (Mozer 1962: XVI–XX). U daljem tekstu, u predgovoru, Fiamengo posebno naglašava značaj odnosa validiteta istraživanja društvenih pojava putem ankete i njoj odgovarajućih instrumenata: „a) prethodna teorijska obrada problema koji se žele istraživati, čija obrada se zasniva na raznom dokumentacionom materijalu, i ostvaruje putem raznih metoda; b) razrada operacionog plana istraživanja na bazi prethodnog upoznavanja problema i njegove obrade; c) utvrđivanje strukture upitnika na bazi dvaju prethodnih faza rada; d) obraćanje pažnje na zahteve koji se postavljaju u procesu izvodjenja ankete, ili uvažavanje izvesnih proceduralnih pravila pri izvodjenju ankete; e) uzimanje u obzir anketarske greške, s jedne strane, i greške koje potiču iz uzroka, s druge strane, i, najzad, f) kvalitet obrade anketnih podataka... Bilo da se anketom želi sakupiti određena masa iskustvenih podataka, bilo da njome želimo proveriti neku hipotezu, sagledati korelaciju nekih varijabli itd., budući da se proces izvodi u nekoj sferi društvenog života neophodno je potrebno da se ta sfera pre toga upozna, kako u njenom praktičnom vidu tako i u njenom teorijskom dometu. Pristupiti istraživanju bez ove prethodne faze rada znači osetno oslabiti,

ako ne i potpuno onemogućiti, polaznu poziciju... Pri utvrđivanju strukture upitnika, bilo u sadržajnom (materijalnom) ili formalnom pogledu treba obratiti pažnju na niz posebnih elemenata, kao na primer, na tip pitanja, tj. da li uzeti pitanja sa slobodnim ili unapred utvrđenim odgovorima, ili pak određenu kombinaciju ova dva tipa; na redosled pitanja, pri čemu je od posebne važnosti da teža i osjetljivija pitanja ne budu na početku upitnika, niti pak na kraju kada su anketirana lica već dosta zamorena; na pitanja semantičkog karaktera, pri čemu je naročito važno da rečnik odgovara nivou obrazovanja anketiranih osoba i da je značenje pojedinih reči i celih rečenica tačno određeno i precizno, tako da anketirana lica nisu u dvojbi kako da shvate pojedina posebna pitanja, jer će od toga umnogome ovisiti i karakter njihovog odgovora. Možda je još osjetljivije pitanje način izvodjenja samog procesa anketiranja, posebice u slučajevima gde anketirana lica dolaze u dodir sa anketarima (jače u intervjuu, a slabije u dirigovanom pismenom upitniku), budući da je svaki međusobni dodir zavisao od posebnih okolnosti i podložan uticaju raznih faktora, kako socijalnih, psiholoških, idejnih, tako i čisto tehničkih. Od toga da li proces anketiranja i karakter upitnika garantuju anonimnost, od toga kako se postupaju sa anketiranim osobama, a pogotovu od toga da li se oni prilikom anketiranja subjektivno osećaju ravnopravnim sa rukovodiocima anketa, zavisi umnogome i stepen tačnosti, iskrenosti i preciznosti objektivnih podataka koje daju anketirana lica, a pogotovu kada su u pitanju mišljenja i stavovi, koji se ne mogu tako lako kontrolisati kao činjenički podaci objektivnog karaktera... Ne manje značajno pitanje u istraživanju društvenih pojava putem anketiranja, čije zanemarivanje može dovesti do pogrešnih zaključaka, i čak do zabluda, jeste pitanje pristrasnosti i grešaka koje se više-manje nužno pojavljuju u svim fazama procesa istraživanja. Unutar vrlo raznolike skale mogućih grešaka postoji nekoliko temeljnih kategorija grešaka, odnosno nekoliko bitnih izvora grešaka, a to su: a) greška uzorka; b) „anketarske greške“ i c) pristrasnosti i greške koje nastaju zbog neodazivanja... Pitanju grešaka u raznim fazama anketiranja Mozer je s pravom posvetio prilično veliku pažnju, imajući u vidu da bez kvalitetnijeg rešenja tog pitanja i verodostojnost činjeničkih podataka gubi u svome značaju, a prema tome i kvalitet celog empirijskog istraživanja... Poslednja faza anketiranja predstavlja obradu anketnih podataka, i to u dve posebne podetape: prvi deo rada odnosi se na pitanje redigovanja, kodiranja i tabeliranja dobijenih odgovora, a drugi deo predstavlja teorijsku obradu dobijenih podataka, to jest njihovu statističku deskripciju i naučnu eksplikaciju. Fiamengo na kraju zaključuje da delo C. A. Mozera, profesora društvene statistike Londonskog univerziteta, *Metodi anketiranja u istraživanju društvenih pojava*, predstavlja obradu teorije metodologije anketa i tehniku instrumentata za izvodjenje empirijskih istraživačkih radova“ (Mozer 1962: XXII–XXV). Iz ovih nekoliko iskaza Fiamenga o delu Mozera, uočava se veliki

teorijsko-metodološki i empirijski značaj naučnih saznanja o anketi koja je dao Mozer, koja su i danas bitna osnova kada se govori o anketi i anketnim ispitivanjima (Mozer 1962: V–XXX).

SHVATANJA DRUGIH AUTORA

U naučnom fondu su prisutna i druga shvatanja ankete kao metode. Tako, prema shvatanju Čekića, metoda anketiranja je postupak kojim se na temelju anketnog upitnika istražuju i prikupljaju podaci, informacije, stavovi i mišljenja o predmetu istraživanja (Čekić 1999: 73). Prema Filipoviću, anketa je metoda za dobivanje informacija o mišljenju i stavovima ljudi, koja se najčešće koristi u javnom životu, ali koja u osnovi ima naučnu intenciju da se dobiju saznanja o stavovima šire populacije (Filipović 2004: 105). Vojin Milić je s punim pravom istako da se

„... stiče utisak da je anketa gotovo najvažniji izvor iskustvenih obaveštenja u sociologiji, što, naravno, izaziva žučne kritičke prigovore o štetnosti 'anketomanije'. Kad jedan način prikupljanja iskustvenih podataka počne da prevladava u nekoj nauci, to ne može ostati bez širih metodoloških posledica, ne samo u oblasti prikupljanja podataka, nego i u rešavanju drugih metodoloških zadataka. Razvoj razgovora i upitnika je najbolji primer. Teško se oteti utisku da u savremenim metodološkim priručnicima shvatanje o organizaciji i izradi plana istraživanja, kao i o načinu sredjivanja i analize prikupljenih podataka nisu suviše podešena uslovima anketnih ispitivanja. Kako su ova ispitivanja samo jedan osoben oblik prikupljanja podataka, postoji ozbiljna opasnost da se usled toga neki ključni metodološki problemi socioloških istraživanja rešavaju na šablonski način. Istovremeno, u istraživačkoj praksi su stvoreni vrlo raznovrsni oblici i tipovi naučnog razgovora, a donekle i upitnika, od kojih su neki posebno prilagodjeni za prikupljanje posebnih vrsta podataka odnosno naročito za uslove ispitivanja. Upotreba njihovog neprimerenog oblika stvara nove metodološke slabosti. Sve su to razlozi da se razgovor i upitnik kao istraživačka sredstva socioloških istraživanja nešto šire razmotre“ (Milić 1996: 477).

On pod anketom shvata „način prikupljanja podataka, širi po broju ispitanika, ali s jednostavnim sadržajem i relativno kratkim trajanjem prikupljanja“ (Milić 1996: 479). Iz napred navedenih iskaza se uočava da navedeni autor anketu ne shvata kao metod, već kao sastavni deo metode ispitivanja.

Gordić, Termiz i Tančić ističu da, kada se govori o metodi ispitivanja, obično se misli da je to složena metoda neposrednog i posrednog prikupljanja podataka o društvenoj stvarnosti i iz nje same. U literaturi se često tvrdi da se ono ostvaruje putem „verbalne provokacije i reagovanja na nju“. Faktički, činjenica je da se ispitivanje ostvaruje postavljanjem pitanja ispitaniku koji po svojoj slobodnoj volji, svesno odgovara. Ova bitna odredba ispitivanja postavljanjem

pitanja (što sugerise i naziv ispitivanje) i dobijanjem odgovora u uspostavljanom namernom društvenom odnosu ispitivača i ispitanika odnosi se na sve oblike i tipove ispitivanja, kojih ima više. U tom kontekstu, razlikovaćemo naučna ispitivanja od ostalih ispitivanja. Po načinu rada ispitivača razlikujemo blago, neutralno i oštro ispitivanje kako po koncepciji, strategiji, ponašanju ispitivača i načinu i intenzitetu saradnje ispitanika tako i po podobnosti oblika i tehnike ispitivanja.

Neposredno ispitivanje je ono u kome se uspostavlja neposredan odnos između ispitivača i ispitanika i u kome se ispitaniku postavljaju pitanja koja se neposredno odnose na predmet istraživanja. Posredno ispitivanje može imati dva značenja. Prvo, ispitanik se dovede u situaciju da daje iskaze o predmetu istraživanja sa kojim nije upoznat i nije dao pristanak da sudeluje u ispitivanju. Drugo značenje je uže i ono podrazumeva postavljanje „posrednih“ pitanja koja se ne odnose neposredno na predmet istraživanja, ali se preko njih može saznati stav o predmetu istraživanja. Posredna ispitivanja su retka u nauci, mada se u ispitivanjima koristi i po nekoliko posrednih pitanja (Milić 1996: 485–489). Najčešće su individualna ispitivanja (jedan ispitanik – jedan ispitivač u komunikaciji), ali postoje i grupna ispitivanja (nekoliko ispitanika i jedan ili nekoliko ispitivača) i kolektivna (jedna zajednica daje zajednički odgovor). Možemo takođe razlikovati usmeno, pismeno i kombinovano ispitivanje. Usmeno ispitivanje je svako ono u kome ispitivač neposredno usmeno postavlja pitanja i na njih ispitanik odgovara takođe usmeno. Ako se ovakvo ispitivanje obavlja kroz neposrednu ličnu komunikaciju ispitanika i ispitivača, ono može biti najprodornije i najuspešnije. Razvojem tehnike ovo ispitivanje je počelo da se modifikuje. Prva modifikacija je tzv. „telefonska anketa“ (mada je to stvarno intervju), zatim su došla ispitivanja posredstvom kasetofonskih traka, da bi se danas ostvarivala ispitivanja uz korišćenje računara i interneta odnosno srodnih sistema. Ipak usmeno „tet á tet“ (licem u lice) neposredno individualno intervjuisanje ostaje najprodornije i najproduktivnije. Samo ličnim angažovanjem ispitivača – anketa obezbeđuje valjano ostvarivanje izabranog uzorka. Pismeno ispitivanje podrazumeva postavljanje pitanja i davanja odgovora u pisanom obliku i spada u ispitivanja sa najviše ograničenja zbog navika, pismenosti i sklonosti ispitanika. Ipak, jedna varijanta može biti uspešna. Ako ispitivač u prvom krugu podeli obrasce sa pitanjima i mestima za odgovor, sa najavom da će se po popunjene obrasce vratiti kroz određeno vreme, može da se ne zna tačno profil davaoca odgovora, a i uzorak se osipa. Kombinovano ispitivanje nije još steklo status valjanog naučnog ispitivanja. Ono češće služi za medijska, radio i TV ispitivanja. Medij emituje usmeno (TV može i kombinovano) pitanje (pitanja), a slušaoci/gledaoci odgovaraju dopisima (Gordić–Termiz–Tančić 2015: 224–226).

Takodje, Gordić, Termiz i Tančić smatraju da je za istraživanje metodom ispitivanja bitno razlikovanje ankete i intervjua, koje smatramo osnovnim tehnikama ispitivanja odnosno prema njima: „anketnim ispitivanjem imenuje se

svako ispitivanje na osnovu nekog broja jedinica iz mase“. Međutim, u metodologiji društvenih nauka ove dve vrste tehnike ispitivanja razlikuju se po sljedećim odredbama: (1) anketa, po pravilu, kao svoj instrument koristi anketni upitnik, strogo sistematizovan, sa strogo definisanim pitanjima i unapred formulisanim, ponuđenim odgovorima. Ispitivanje obavlja anketar koji je najaktivniji u momentu uspostavljanja kontakta sa ispitanikom, a nadalje mu je uloga pasivna. Anketar u standardnom značenju te reči, čak ne mora da bude uključen u anketno ispitivanje; (2) Intervju (naučni razgovor) je veoma složena tehnika sa više tipova, a bitna razlika prema anketi je aktivnost i uloga ispitivača i svojstva osnove za razgovor. Štaviše, tip neusmerenog, slobodnog, itd. intervjuja čak ne mora da ima formalni obrazac – osnov za razgovor. U daljem izlaganju strogo ćemo razlikovati anketu i intervju, mada imaju mnogo zajedničkog. Tako i anketa i intervju u osnovi imaju komuniciranje pitanjima i odgovorima između ispitivača i ispitanika, u oba slučaja uspostavlja se i ostvaruje određeni društveni odnos, u oba slučaja postoji osnovni plan postavljanja pitanja i razvijanja strategije dobijanja odgovora. U stvari, radi se o dve strategije: a) logičkoj i b) psihološkoj, odnosno o strategiji formulisanja pitanja, njihovog redosleda, broja i grupisanja u celine, njihove složenosti i težine, itd. i o strategiji uspostavljanja kontakta sa ispitanikom, mestom razgovora i izborom okruženja, izgledu i ponašanju ispitivača itd. Logička strategija javlja se u tri osnovne varijante i dve podvarijante. To su: model levka (pravog i obrnutog levka), model baterije i polideterministički model. Ispitivanje se, kao što smo pokazali, ostvaruje kroz postavljanje (sistematsko, ciljno, selektivno itd.) pitanja i evidentiranje smislenih odgovora. Pitanja i odgovori imaju razne uloge u instrumentu i razna svojstva. Pogledajmo prvo strukturu pitanja. Svako pitanje se sastoji od osnove i potke. Osnova je najčešće inicirana – implicirana stavom, a u ređim slučajevima posebne hipoteze, dok je potka ili razrada jednog indikatora ili je skup više indikatora. Ako je opšti indikator iskaz, onda potka može da sadrži razne modalitete iskaza po raznim obeležjima, a najčešće po obeležjima sadržaja i forme. Dakle, osnova pitanja je upitni iskaz kojim se obraćamo ispitaniku, a potka su predviđeni modaliteti odgovora – uključujući i mesto za unošenje odgovora. Svako pitanje je na određen način i tehnički uređeno (numeracija, štampa, oznake itd.). Sada možemo dati definiciju pitanja u instrumentu ispitivanja: „pitanje je pismeno iskazivanje misaono-pojmovne i terminološke konstrukcije kojom ispitivač inicira i stimuliše verbalni iskaz ispitanika u vezi s predmetom istraživanja“. Pitanja možemo klasifikovati po mnogim kriterijumima, ali ćemo mi prvo razmotriti pitanja po njihovim raznim svojstvima. Najčešće se pominju pitanja sa otvorenim i zatvorenim odgovorima. Pod otvorenim odgovorima podrazumevamo odgovore koje ispitanik sam kreira i formuliše. Pod zatvorenim odgovorima podrazumevamo odgovore koje je ispitivač unapred formulisao, a ispitanik se sa njima upoznaje i odabira jedan (ili više – zavisno od zahteva ispitivača) od ponuđenih odgovora.

Osim zatvorenih odgovora opravdano je obratiti pažnju i na „zatvorena pitanja“. Zatvorenost pitanja nije u tome da ona nužno zahtevaju zatvorene odgovore. Zatvorenim pitanjima smatramo ona koja se ispitaniku ne mogu interpretirati, već se moraju postaviti istim rečima kojima je pitanje formulirano i istom formom iskaza. Ovako postavljeno pitanje može zahtevati decidan odgovor, bilo da ga ispitanik bira među ponuđenim bilo da ga sam kreira.

Tri su glavne tehnike ispitivanja, a svaka od njih ima svoje specifičnosti: anketa, intervju i test. Anketa je tehnika metode ispitivanja čiji predmet su, po pravilu, masovne pojave, te je ona veoma povezana sa statističkom opštenaunom metodom. Njene odlike su: sistematičnost, relativna kratkotrajnost i ekonomičnost. Sistematičnost se obezbeđuje veoma odgovornim radom na konceptualizaciji i projektovanju istraživanja. U tom procesu naglašena pažnja se posvećuje operacionalizaciji predmeta istraživanja, hipoteza, indikatora, upitnika, formiranju uzorka i obuci anketara. Izborom dovoljno velikog i društveno i statistički reprezentativnog uzorka koje čine kompetentni ispitanici obezbeđuje se bitan preduslov za uspešno anketiranje i istinita saznanja. Izborom i valjanom operacionalizacijom predmeta omogućava se ispitanicima da istinito odgovaraju. Istinitost ovde ima dva značenja: prvo, da ispitanici iskazuju svoj stav, saznanje, osećanje istinito, bez prikriivanja; drugo, da njihov iskaz, uz to što je subjektivno istinit, bude i objektivno istinit. U načelu, svaki predmet društvenih nauka može se ispitivati anketom, ali nije svaki predmet podjednako podoban za ispitivanje anketom. Po pravilu, suptilniji problemi i predmeti istraživanja manje su pogodni od jednostavnijih i onih koji ne zadiru u intimu čoveka. Međutim, predmet ankete mogu da budu i pojedinačne pojave. U društvenoj praksi svakodnevno se, u cilju evidencije, popunjavaju nekakvi „formulari“, što jeste oblik anketiranja, ali nije i naučno istraživanje.

Detaljna obrada hipoteza i indikatora omogućava nam izradu primenljivog i prodornog upitnika. Ako je anketa logičan i funkcionalan sistem razumljivih pitanja, formalizovanih, sa strogim odnosom prema predmetu istraživanja i predviđenih, mogućih, takođe formalizovanih bitnih odgovora, onda svaki odgovor mora sadržati saznanje o indikatoru i saopštavati odnos prema stavu hipoteze. Visoki stepen formalizacije obezbeđuje brzinu obavljanja posla i ekonomičnost ankete. Tako se teži izradi standardizovanog anketnog upitnika. Sastavni delovi takvog upitnika su: (1) signature (nazivi i simboli) naziva istraživanja; (2) redni broj mesta / ispitanika koji pokazuju teritoriju, mesto ispitivanja i ostvarenje uzorka; (3) oznaka ispitivača i eventualno datum ispitivanja. Drugi deo čini sistem pitanja (osnova i potka) i grafička (tehnička) rešenja. Treći deo čine napomene anketara. Pitanja su po pravilu zatvorena, tj. teži se kratkoj i jasnoj formulaciji pitanja koja se koriste u datom obliku prilikom ispitivanja. Teži se takođe i malom broju zatvorenih odgovora koji se predlažu ispitaniku, s tim da on odabere onaj (one) koji izražavaju njegov stav ili ponašanje. Najčešći su odgovori da, ne ili

ne znam ili neću da odgovorim na ovo pitanje. U nekim slučajevima se nudi popis imena, naziva ili se nude skale i slično i tada se odgovor može dati zaokruživanjem rednog broja pitanja ili njegovim upisivanjem u za to određenu kućicu. Obrada upitnika – prebrojavanje odgovora – razlog su da sva pitanja budu numerisana, da modaliteti odgovora takođe budu numerisani i da se na za to predviđena mesta („kućice“) unose brojevi odgovarajućih modaliteta odgovora. Izuzetno, u nekim anketama, predviđa se i mesto za upisivanje otvorenog odgovora ako nijedan od ponuđenih odgovora ne odgovara ispitaniku, a on ipak ima valjan odgovor.

Ankete se uglavnom dele na usmene i pismene. Usmenim anketama smatraju se one u kojima anketar postavlja usmeno pitanja i odgovore unosi u upitnik. To je efikasniji i prodorniji način anketiranja. Mada je princip da se anketar što manje aktivira, u nekim slučajevima on može da približi pitanje ispitaniku ili da mu pomogne u stilizovanju iskaza. Ipak, najbolje je da do toga ne dolazi. Uloga anketara je da uspostavi kontakt sa ispitanikom, da stvara atmosferu pogodnu za saradnju, da dobije odgovore na sva pitanja i da ih unese ispravno u upitnik. Pismene ankete su one u kojima se ispitaniku dostave obrasci (npr. poštom 'poštanska anketa'), a u obrasce sam ispitanik unosi odgovore. Ova vrsta anketiranja manje je produktivna iz mnogih razloga, najčešće kulturnih i tradicionalnih. Ostvarivanje uzorka ne obezbeđuje čak ni stavljanje koverta sa markama za povratno odašiljanje popunjenog upitnika. Druga varijanta pismene ankete je uspešnija. U njoj anketar podeli upitnike ispitanicima i dogovori se sa njima kada će doći, pa ih u dogovoreno vreme pokupi. Na taj način podstiče popunjavanje upitnika, a pri njihovom sakupljanju može i da interveniše. Razvoj tehnologije i elektronike, te činjenica da skoro svako lice ima telefon, da svaka porodica ima radio i televizor, da mnogi imaju računar i vezu s internetom, tehnike ispitivanja će se moći i morati znatno izmeniti. Umesto sredstava papir i olovka i neposredan lični kontakt, kao sredstvo komuniciranja imaćemo računar i internet, društvene mreže – prilagođene svrsi. Prodornost ankete je manja od prodornosti intervjua zbog zatvorenih pitanja i odgovora i zbog veoma ograničenih ovlašćenja i zadataka anketara. Od anketara se ne traži da kreira, već savesno i odgovorno izvrši naloge i sprovede uputstva. Najčešće i najuspešnije su individualne, anonimne ankete. Anonimnošću se štiti privatnost ispitanika. Međutim, anonimnost se može ostvariti samo zaista poštenim odnosom i stvarnom diskrecijom ispiti-vača. Ovo je jednostavno narušiti obeležavanjem upitnika, s obzirom na to da postoji evidencija o uzorku. Ovde smo, u skladu sa temom ovog naučnog rada, u najkraćim crtama izložili standardizaciju klasične ankete koju možemo koristiti kao jedinu tehniku ispitivanja u okviru jednog projekta istraživanja ili istovremeno sa drugim metodama i tehnikama. Međutim, na savremenom nivou razvoja digitalnih tehnika, moguća su anketiranja njihovim korišćenjem. Npr. moguća je permanentna anketa preko interneta ili društvenih mreža, ali se postavlja pitanje reprezentativnosti (Gordić–Termiz–Tančić 2016: 263–265).

LITERATURA

- Čekić 1999: Prof. dr Š. Čekić: *Osnovi metodologije i tehnologije izrade znanstvenog i stručnog djela*. Sarajevo: FSK.
- Filipović 2004: Akademik M. Filipović: *Metodologija znanosti i znanstvenog rada*. Sarajevo: Svjetlost.
- Gordić–Termiz–Tančić 2015: Miodrag Gordić – Dževad Termiz – Dragan Tančić. *Metodološki osnovi istraživanja bezbednosti, odbrane i terorizma*. Brčko.
- Gordić–Termiz–Tančić 2016: Miodrag Gordić – Dževad Termiz – Dragan Tančić. *Metodološki osnovi istraživanja bezbednosti, odbrane i terorizma*. II izmenjeno i dopunjeno izdanje. Beograd.
- Lukić 1959: Radomir Lukić: *Osnovi sociologije*. Beograd.
- Milić 1996: V. Milić: *Sociološki metod*, Treće izdanja, Beograd.
- Milić 1958: Milić. „Intervju i upitnik kao sredstva za prikupljanje podataka“. *Zbornik sa Savetovanja o primeni statistike i socioloških istraživanja*. Beograd.
- Mozer 1962: C. A. Mozer: *Metodi anketiranja u istraživanju društvenih pojava*. Knj. 2. Beograd: Kultura.
- Stanković–Tančić–Jakšić 2013: Dr Nedeljko Stanković – Dragan Tančić – Milena Jakšić. *Osnovne kategorije i pojmovi u pravnoj i političkoj teoriji*. Brčko.
- Tančić 2012: Dragan Tančić. *Osnovi istorijskog metoda*. Beograd.

Dragan Lj. TANČIĆ

Petar D. TANČIĆ

METHODOLOGICAL PROBLEMS OF THE DEFINING OF SURVEY
AS THE METHOD AND TECHNIQUE OF TESTING IN SOCIAL
AND POLITICAL SCIENCES

SUMMARY

Based on the insight in scientific fund from the field of methodology of social and political sciences, it is undisputable that there are two general approaches on the survey understanding. On one hand, we have understandings which treat survey as a scientific method, starting from Moser, and other authors; on the other hand, we have understandings which treat survey as the only one of the technique of the scientific method of testing.

Key words: Methodology, scientific method, testing, technique of scientific method, questionnaire.